
De markt van vermaak en plezier

Over het ontstaan van een zelfstandige jeugdcultuur in België en Nederland

Henk Kleijer, Rudi Laermans en Ger Tillekens

'Zomer 1954, het woord rassendiscriminatie is nog niet uitgevonden. Oorlogsheld Eisenhower is president van Amerika. Dagelijks worden er atoomproeven uitgevoerd. Jan Cremer bezorgt na schooltijd nog kranten. Ruimtevaart is een utopie voor de volgende eeuw. Frankrijk heeft net de oorlog in Vietnam en omgeving verloren. De pil is gewoon een pil. Drees is president van Nederland en Eddie Christiani de beste gitarist. Studenten trekken nog belletje als ze uit de soos komen en de grote vijf voeren koude oorlog. In Memphis worden de eerste platen van Elvis opgenomen. "Blue Moon of Kentucky" werd door de afwisselend geile en vals-schelle, in echo verzuipende stem van Presley veranderd in een ontielig swingend, ontzettend agressief meesterwerk. Een keihard antwoord op de muzikale ellende waarmee de wereld van 1954 zich kieft' (*Aloha*, juni 1969).

1. Het moderne levensgevoel

Na de Tweede Wereldoorlog doet zich in de westerse wereld een complex geheel aan culturele veranderingen voor dat alleen al uniek lijkt door het begeleidende koor van sociaal-wetenschappelijke analyses. Die cirkelen voornamelijk rond de noties 'modernisering' en 'de moderne samenleving'. De jeugd wordt een van de onderwerpen waarop deze analyses zich concentreren in hun poging greep te krijgen op de maatschappelijke en psychologische voorwaarden voor het functioneren van individuen onder moderne sociale verhoudingen. Aanvankelijk beschrijven de in academisch opzicht nog jonge sociale wetenschappen de nieuwste ontwikkelingen in termen van een overgang van 'Gemeinschaft' naar 'Gesellschaft'. Deze interpretatie houdt lang stand, zij het dat de initiële pedagogische bezorgdheid in de loop van de jaren zestig plaats maakt voor een meer nuchtere, professionele aanpak: het reguleren van het gemoderniseerde leven wordt hoe langer hoe meer als een bureaucratisch beleids- en sturingsprobleem gezien (vgl. Abma 1990).

De overgang van – in structureel-functionalistische termen – een particularistische naar een universalistische samenleving is in de meeste analyses het gevolg van een bijna autonoom verlopend proces van toenemende functionele differentiatie. In de loop daarvan ontstaan zelfstandige maatschappelijke subsystemen rond onder andere de economie, de politiek en de kennisoverdracht, zodat het gezin of

de familie niet langer de hoeksteen van de samenleving kan heten. Het belangrijkste, tevens als problematisch ervaren effect van deze ontwikkeling is de groeiende anonimiteit van de sociale verhoudingen binnen de publieke sfeer. De toenemende nuchterheid van de analyse lijkt voor een deel samen te vallen met de erkenning van het feit dat het probleem van de groeiende verzakelijking alleen met zakelijke middelen kan worden opgelost: de vele pleidooien voor een herstel van de traditionele buurt- en familiegemeenschap worden verruild voor de roep om goed onderbouwde overheidsmaatregelen. Als zodanig 'waren de moderne sociologen – vaak ongewild – “moderniseerders” en introduceerden zij een nieuwe oriëntering op de geldende normen en waarden. Daarnaast legitimeerden zij een maatschappelijke orde die “georganiseerd” was, en waarbinnen mensen zich “flexibel” en toch “functioneel” dienden te gedragen' (Gastelaars 1985: 236).

Tijdens de jaren zeventig plaatsen vele sociale wetenschappers vraagtekens bij de kernideeën van toonaangevende moderniseringstheoretici als T. Parsons en S.N. Eisenstadt (voor een overzicht, zie So 1990). Aan het einde van dat decennium komt in het kielzog van de ondertussen ontbrande discussie over de postmoderne samenleving een nieuw begrip in zwang: *moderniteit*. Terwijl de functionalistische moderniseringstheorie de nadruk legde op objectieve, quasi autonoom verlopende processen als functionele differentiatie, beklemtoont de nieuwe, sterk cultuursociologisch gerichte aanpak de subjectieve ervaring of beleving van sociale veranderingsprocessen. De uitdrukking 'moderniteit' verwijst daarom *in nuce* naar 'het moderne levensgevoel' of het geheel aan persoonlijke houdingen en culturele praktijken waarmee de moderne anonimiteit leefbaar wordt gemaakt (vgl. Berman 1983). Uiteraard staat dit levensgevoel niet los van zekere objectieve vernieuwingen. Met name de tijdens de naoorlogse periode sterk uitgebreide moderne mediale openbaarheid markt(en) van consumptiegoederen zijn in meer dan een opzicht beslissend geweest voor de vormgeving van het moderne levensgevoel.

In deze bijdrage bespreken we vanuit het moderniteitsperspectief een aantal verschillen en gelijkenissen tussen Nederland en België op het vlak van de veranderingen die tijdens de jaren vijftig en zestig binnen jeugdland zijn opgetreden. Allereerst inventariseren we de meest opvallende overeenkomsten en verschillen, en wegen we vervolgens het belang van sociaal-economische factoren. Aansluitend richten we de blik op het vraagstuk van de verzuiling, een fenomeen dat de socio-politieke verhoudingen in zowel België als Nederland langdurig heeft getekend. In de lijn van het moderniteitsperspectief benadrukken we vooral de cultuursociologische aspecten van de verzuiling (vgl. Laermans 1992). Achtereenvolgens beschouwen we de beeldvorming van de ongeorganiseerde jeugd vanuit de verzuilde jeugdbewegingen en de nieuwe functies van de straat. Afsluitend werpen we de vraag op in hoeverre de geschetste ontwikkelingen uitmondten in een drastisch verlies aan pedagogische inhoud in de relatie tussen volwassenen en jon-

geren, hetgeen tijdens de jaren vijftig door de pedagogische elites werd gevreesd en ook vaak nu nog wordt geaffirmeerd.

2. Nederland als koploper

In zijn roman *Als het onkruid bloeit* beschrijft Louis Paul Boon hoe in het veranderende culturele klimaat in het België van de jaren zestig de mentale afstand tussen jongeren en volwassenen almaar toenam. 'Het was nu eenmaal een andere wereld aan het worden, een wereld waarin de ouderen wat verlopen rondliepen en de jongeren zich op hun eigen manier meer thuisvoelden', aldus Boon (1972: 70). Dit citaat kan in meerdere opzichten exemplarisch heten voor de wijze waarop oudere mensen het naoorlogse moderniseringsproces daadwerkelijk beleefden en interpreteerden. Het vormt een treffende illustratie van het volwassen levensgevoel tijdens de periode 1955-1965.

De aangehaalde uitspraak zinspeelt voor alles op gewijzigde krachtsverhoudingen tussen jongeren en ouderen. De wereld werd modern en in deze nieuwe wereld namen jeugdigen het voortouw. Boons suggestie snijdt hout: zowel in België als in Nederland – alsook daarbuiten – raakte de jeugd vanaf het einde van de jaren vijftig in de ban van de massaconsumptie (vgl. Tillekens (red.) 1990; Laermans 1989a, 1989b en 1992: 163-175). Dat neemt niet weg dat er tussen beide landen een verschil bestond in het tempo waarin de commerciële jeugdcultuur terrein won, evenals in de aldus gewijzigde sociaal-culturele balans tussen de nieuwe jeugdige massacultuur enerzijds en de omringende culturele omgeving anderzijds. Onderzoek leert immers dat de Nederlandse jeugd in vergelijking met de Belgische jongeren al vrij snel een sterke gerichtheid op de massacultuur vertoonde. Lutte e.a. (1969) trokken deze conclusie alvast in het midden van de jaren zestig op grond van een internationaal vergelijkend onderzoek.

Uit het gepresenteerde materiaal, dat voor Nederland hoofdzakelijk werd verzameld beneden de grote rivieren onder jongeren in de leeftijd van tien tot achttien jaar, blijkt dat de Nederlandse jeugd zich emotioneel sterker én op jongere leeftijd van de verzuilde jeugdverenigingen losmaakte dan in België. Zo hechtten toenmalige Nederlandse jongeren een groter belang aan de *peer group* van leeftijdgenoten en oriënteerden ze zich in hun doen en laten sterker op massaculturele voorbeelden als sporthelden, filmsterren en popzangers.

De stelling van Lutte c.s. betreffende de verschillen tussen Nederland en Vlaanderen/België lijkt plausibel daar ze ondersteuning vindt in de verschillende evoluties in de ledencijfers van de verzuilde jeugdbewegingen in Vlaanderen en Nederland. In Vlaanderen maakten de toonaangevende jongerenorganisaties van katholieke signatuur na de Tweede Wereldoorlog een bloeiperiode door. De sterkste groei was tussen 1955 en 1966, toen het totale ledenbestand jaarlijks met gemiddeld 7,3% toenam. Dit globale cijfer verbergt echter een belangrijk verschil in

evolutie tussen de algemene jeugdorganisaties (als b.v. de katholieke scoutsverenigingen) enerzijds en de zogenaamde standsgebonden jeugdbewegingen (als b.v. de Katholieke Arbeidersjeugd of KAJ) anderzijds: de laatste konden de groei minder lang volhouden en begonnen reeds vanaf het begin van de jaren zestig leden te verliezen (Vos 1987). Tijdens dezelfde periode 1955-1965 daalde daarentegen in Nederland het actieve lidmaatschap van jeugdverenigingen in de leeftijds-klasse van tien tot vijftientwintig jaar, zij het dat de daling niet echt spectaculair was (Van den Heuvel en Mommaas 1990: 160). Toch wijst dit erop dat de Nederlandse jeugd in vergelijking met haar Vlaamse evenknie sneller de vanzelfsprekendheid van het lidmaatschap van de jeugdorganisaties heeft verruild voor de keuzevrijheid van de markt van vermaak en plezier.

3. Moderniteit als afgeleide?

De doorbraak van de commerciële jeugdmarkt en dito jongerencultuur werd – en wordt – vaak verklaard met een verwijzing naar de onweerstaanbaar geachte verlokkingen van de nieuwe consumentenmarkt en de aantrekkingskracht van de vrije tijd, waarbinnen de allernieuwste consumptiegoederen konden worden bekeken en aangeschaft, getoond en gebruikt. Deze gedachtengang duikt bij voorbeeld op in sommige delen van S. Friths semi-klasseke studie over pop- en rockcultuur (Frith 1984); voor de hedendaagse massacultuur in globo werd ze vooral uitgewerkt door D. Bell (1978), die tijdens de naoorlogse periode een door de media en de reclame geïnduceerde hedonistische levensstijl dominant ziet worden. Frith, Bell en andere aanhangers van de *pull*-redenering onderbouwen hun betoog in de regel met *push*-argumenten. De trekkracht van de nieuwe jeugd- en massamarkten zou ten eerste zijn bevorderd door een gestadige stijging van de lonen, zodat zowel volwassenen als jongeren een grotere financiële armslag verkregen en welhaast automatisch richting commerciële (jeugd)cultuur werden gedreven. Daarnaast speelde de verkorting van de arbeidsduur een belangrijke rol: jongere en oudere werknemers verwierven de nodige vrije tijd om de verruimde bestedingsmiddelen aan te wenden voor eigen plezier en vermaak. De ‘verleiding’ van talloze werkende Westeuropese jongeren door de nieuwe jeugdmarkt zou voorts ook veel te maken hebben gehad met het door de media en de reclame uitvergrote beeld van de Amerikaanse consumptiemaatschappij als een heus Utopia: men consumeerde Amerikaanse cultuurgoederen (films, platen, jeans, ...) in de hoop zo alsnog de poorten van het paradijs te kunnen bereiken.

De zojuist geschetste gedachtengang legt een direct verband tussen de aantrekkingskracht van de nieuwe jeugd en massamarkten (de *pull*-factor) enerzijds en zekere economische randvoorwaarden als loonstijgingen en toename van de vrije tijd (de *push*-factoren) anderzijds. Op grond van de eerdergenoemde verschillen tussen België en Nederland kan men evenwel grote vraagtekens plaatsen bij de de-

terminerend geachte rol van economische factoren ter verklaring van de doorbraak van de commerciële (jeugd)cultuur tijdens de jaren 1955-1965. In het licht van de koploperpositie van Nederland zou men verwachten dat de Nederlandse jeugd sneller over meer geld en (vrije) tijd beschikte dan de Belgische jongeren. Deze verwachting wordt evenwel weersproken door de globale economische evolutie die Nederland tijdens de onmiddellijke naoorlogse jaren doormaakte.

Door de geleide loonpolitiek, die W.S.P. Fortuyn (1982) als gematigd geslaagd typeert, en de bestedingsbeperkingen van 1951 en 1957-1958 konden de Nederlandse consumenten eigenlijk pas relatief laat over een groter budget beschikken. Hoewel de naoorlogse periode er al met al een was van relatieve welvaart, bleven de inkomens aanvankelijk op hetzelfde niveau, vooral binnen de lagere sociale groepen. Op grond van de beschikbare cijfers acht Fortuyn (1983: 94-94) bovendien 'de vooronderstelling gewettigd dat gedurende een groot deel van de jaren vijftig de modale loontrekker een aanzienlijk deel van de reële loonstijgingen heeft moeten besteden aan de aanschaf van duurzame gebruiksgoederen, die zeker direct na de oorlog beslist nodig waren, maar niet konden worden aangeschaft'. Deze vaststelling doet meteen de vraag rijzen waar dan het geld vandaan kwam voor duidelijk in trek zijnde goederen als koelkasten, televisies of zelfs auto's. Een mogelijke hypothese is dat een groeiend aantal jongeren én volwassenen met de tot dan toe bestaande traditie van zuinig leven braken – concreet: minder geld opzij legden voor hun oude dag (de volwassenen) of hun toekomstig gezin (de jongeren). Het beschikbare cijfermateriaal wijst overigens uit dat juist in die gezinnen waar sparen niet tot de familiale habitus behoorde de nieuwe consumptiecultuur het eerst ingang vond. In elk geval verplicht de economische gang van zaken in naoorlogs Nederland tot een sterke relativering van de rol van inkomensstijgingen ter verklaring van de doorbraak van de commerciële massacultuur, de nieuwe jeugdmarkt voorop.

De Nederlandse werknemers beschikten evenmin over meer vrije tijd dan de Belgische loontrekkenden. In België had einde 1956 reeds meer dan de helft (53%) van de arbeiders en bedienden de 45-urenweek verworven. Tijdens de daaropvolgende jaren werd deze formule veralgemeend, zodat begin 1960 haast alle loontrekkenden (92,4%) vijfenveertig uur per week werkten (Muelenaer (red.) 1985: 95). In vele, zij het lang niet in alle sectoren ging de introductie van de 45-urenweek gepaard met de invoering van de vijfdaagse werkweek (de zg. vrije zaterdag). Hoewel in de jaren 1956-1964 de vermindering van de arbeidsduur ook voor vele Nederlandse werknemers onmiskenbaar een wenkend perspectief vormde, leverde de strijd voor de vrije zaterdag pas in 1960 enig resultaat op. Het zou dan nog enkele jaren vergen vooraleer die ook daadwerkelijk ingeburgerd raakte. Meer algemeen maakten de Nederlandse arbeiders en bedienden pas tijdens de jaren zestig en zeventig een inhaalbeweging ten opzichte van de omringende landen – waaronder België – op het vlak van de wettelijk geregelde wekelijkse arbeids-

duur. De juridische evolutie liep allicht achter op de reële verlangens van de modale Nederlandse werknemer. Het feit dat zo'n tachtig procent van de Nederlandse loontrekkenden al in 1963 een via een collectieve arbeidsovereenkomst geregeld recht op betaald verlof had, geeft immers aan dat de meeste werknemers reeds zin in vakantie kregen voor de officiële invoering van het recht op vakantie met doorbetaling van loon als vakantiegeld (en wel in 1966 resp. 1968). De aantrekkingskracht van de vrije tijd stelde volgens ons dan ook minder op economische motieven of mogelijkheden en berustte veeleer op een relatief zelfstandige vernieuwingsdrang. De laatste bestond buiten de bestaande ideologieën om en kwam zowel bij de bevolking zelf als bij bestuurders en beleidsmakers naar voren (vgl. Fortuyn 1982).

Het streven naar een andere, als modern te omschrijven levensstijl waarbinnen consumptie- en massacultuur almaar aan belang wonnen, is voor meer interpretaties vatbaar. Naar onze mening weerspiegelde deze tendens voor alles een meer structurele verandering binnen de naoorlogse leefwereld, met name het proces van groeiende *individualisering* (vgl. Laermans 1991 en 1992). In de loop daarvan maakten eerst gezinnen en vervolgens individuen zich meer en meer los van voorgegeven tradities of 'handelingsprogramma's' op het vlak van onder andere wonen, vrijetijdsbesteding en consumptie (zie de gesignaleerde spaardwang). Globaal genomen wijst de individualiseringstendens op een grotere betrokkenheid op het individuele gezinsleven en een navenant lagere oriëntatie op collectieve culturele of organisatorische kaders. Deze 'de-collectivisering' van het handelen berustte mede op een groeiend vertrouwen in de mogelijkheden van individuele mobiliteit – vooral door onderwijs en (her)scholing – binnen een geheel van gedurig uitbreidende collectieve verzekeringsregelingen (vgl. De Swaan 1989).

4. Markt versus zuil?

In een vergelijking tussen België en Nederland kan men maar moeilijk om de kwestie van de verzuiling heen. Beide landen golden immers lange tijd als voorbeelden bij uitstek van verzuilde naties (vgl. Righart 1986; Hellemans 1988 en 1990). Tijdens de voorbije decennia legden de Nederlandse respectievelijk de Belgische zuilen evenwel een beduidend verschillend traject af. Hellemans (1990: 177-188) gewaagt in dit verband van een 'desintegratietraject' respectievelijk een 'transformatietraject'. Overeenkomstig het eerste, in Nederland verwerkelijkt scenario valt het netwerk van verzuilde organisaties uit elkaar ten gevolge van het samenspel tussen de diverse naoorlogse socio-culturele veranderingen, zoals het individualiseringsproces, de uitbouw van de verzorgingsstaat en de definitieve doorbraak van de moderne massa- en consumptiecultuur. Voor de Nederlandse katholieke zuil is deze desintegratie goed gedocumenteerd dank zij de studie *Bewegende patronen* (Duffhues e.a. 1985). De organisatorische ontzuiling kwam

daarbinnen tijdens de jaren zeventig in een stroomversnelling terecht. Sommige katholieke organisaties gingen samenwerken met verenigingen van een andere confessionele signatuur (zie het ontstaan van het CDA), terwijl andere met socialistische tegenhangers tot levensbeschouwelijk neutrale organisaties versmolten (zie de fusie van de katholieke met de socialistische vakbond in de FNV). Van het eens wijdvertakte katholieke zuilnetwerk blijven vandaag de dag dan ook slechts enkele brokstukken over, waarvan het onderwijsnet wellicht het belangrijkste is. In België daarentegen was noch is sprake van een organisatorische ontzuiling. De bestaande socialistische, katholieke en liberale netwerken bleven intact. Deze organisatorische stabiliteit valt vooral toe te schrijven aan de betoonde flexibiliteit van de betrokken zuilelites. De laatste pasten zowel de aangeboden diensten als de uitgedragen levensbeschouwelijke legitimaties aan de gewijzigde omstandigheden aan (vgl. Laermans 1992). Zo nam de katholieke zuil vanaf het begin van de jaren zestig almaar meer afstand van het kerkse katholicisme. Vanaf het einde van datzelfde decennium werd zowel de verzuiling als de ideologische eigenheid in een nieuw, niet-kerks 'heilig baldakijn' verankerd, de zogenoemde sociaal-culturele christenheid (vgl. Billiet en Dobbelaere 1976). Daarbinnen vervingen abstracte noties als 'verantwoordelijkheid', 'personalisme', 'gemeenschap', 'welzijn' en 'solidariteit' de vroegere verwijzingen naar de kerkelijke leer (vgl. verder Dobbelaere 1982 en 1988).

Tijdens de hier beschouwde periode 1955-1965 functioneerden zowel in Nederland als in België de zuilen nog volop. Ze hadden nog steeds grip op het alledaagse doen en laten van hun achterban. Tegelijk waren de zuilelites, vooral de leiders van de verzuilde jeugdbewegingen, zich terdege bewust van de voor hen mogelijk funeste gevolgen van de komst van 'de moderne tijd'. Onder die noemer brachten alvast de kader- en ledenbladen van de katholieke zuil in Vlaanderen diverse socio-culturele veranderingen samen: meer welvaart en vrije tijd voor arbeiders en bedienden, een toenemende scholing, een groeiend aantal buitenshuis werkende vrouwen, wijzigende vrijetijdspatronen door de komst van auto en televisie, de tanende invloed van het kerkse katholicisme, ... (vgl. Laermans 1992: 135-175). De verzuilde jeugdorganisaties, de confessionele voorop, besteedden uiteraard vooral veel aandacht aan de doorbraak van de nieuwe jeugdcultuur van commerciële snit. In het kielzog van de *rock 'n' roll* was in snel tempo een breed gamma van voor jongeren bedoelde producten ontstaan. De meeste betroffen het uiterlijk vertoon: kleren (leren jekkers, jeans, hoepelrokken, ...), haarstijlen (de vetkuif), vervoermiddelen (de scooter), ... Daarnaast zagen diverse tienerbladen het licht. De daarin gepresenteerde publicitaire voorstellingen verbonden – net als populaire jeugdfilms als *Rebel without a cause* – de nieuwe jeugdprodukten met een specifieke iconografie. Die koppelde de tegenstelling 'jeugdigen versus volwassenen' aan andere betekenisvolle opposities, zoals 'plezier versus ascetisisme', 'vrije tijd versus vervelend werk', 'Amerika versus Europa', en 'modern versus traditio-

neel'. Het gecombineerde resultaat van reële en ideële produktie, dus van de voor jongeren bestemde goederen en de daarbij geleverde betekenissen, was een aparte jeugdmarkt van symbolische (consumptie)goederen (vgl. Laermans 1987 en 1989b).

Met de komst van de commerciële jongerencultuur tijdens de tweede helft van de jaren vijftig 'diende zich een wisseling in het activerings- en controle-paradigma van de jeugd aan', aldus de Duitse jeugdsocioloog J. Zinnecker. 'Het ging om de vraag wie de meerderheid der jongeren organiseerde, activeerde en stuurde. In de voorafgaande ... decennia was dit door politieke, pedagogische en overheidsinstituties gedaan ... Midden de jaren vijftig betraden in de westerse geïndustrialiseerde samenlevingen nieuwe organisatoren van de jeugd de maatschappelijke scène ... De jeugd wordt voortaan binnen de institutionele context van de vrijetijds- en cultuurindustrie georganiseerd' (Zinnecker 1987: 85). Morele of pedagogische bekommernissen speelden op de nieuwe jeugdmarkt niet meteen een toonaangevende rol: het jonge publiek werd en wordt als een geheel van zelfstandige consumenten geïnterpelleerd. Juist deze (relatieve) 'ontpedagogisering van de vrije tijd van jongeren' (Van den Heuvel en Mommaas 1990: 148) verklaart mede én het succes van de nieuwe tienercultuur, én de toenmalige verontrusting van de kant van de verzuilde jeugdbewegingen. Met name de katholieke jongerenorganisaties voor mannelijke en vrouwelijke arbeiders waren tijdens de tweede helft van de jaren vijftig hoogst begaan met 'het probleem van de vrije tijd'. Zowel de Vlaamse als de Nederlandse nationale leidingen van KAJ (Katholieke Arbeidersjeugd) en VKAJ (Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd) maanden hun leden gedurig aan tot een kritische, zelfs afwijzende houding tegenover de nieuwe vrijetijds mogelijkheden. Wat J. Peet (1987: 236) over de toenmalige Nederlandse KAJ en VKAJ opmerkt, is ook van toepassing op hun Vlaamse evenknieën (vgl. Laermans 1992: 135-175): 'Als geheel was in deze jaren niet zozeer de moraal van de jeugd het hoofdthema van (V)KAJ maar ... haar vorming tot weerbaarheid tegen commerciële wansmaak en uitbuiting in het ontspanningsleven. Een nadrukkelijk als katholiek gepresenteerde oordeelsvorming maakte plaats voor een beoordeling in termen van wat menselijk goed was, waarin echter gelovige motieven en waarden meer onuitgesproken bleven meespelen'.

In de visie van katholieke jongerenorganisaties als (V)KAJ appelleerde de commerciële jeugdcultuur gedurig aan de allerlaagste driften. *Rock 'n' roll* werd in de kader- en ledenbladen dan ook 'ophitsende muziek' genoemd 'die van een mens een automaat maakt, die meespringt en meedraait, meeroept en -tiert volgens dat de muziek snel is of schetterend. In zulke omstandigheden laat de mens zich enkel en alleen nog leiden door zijn "dierlijk" instinct ... en (verandert) de massa in een orkaan van getier en geroep, van een trekken en sleuren aan elkander, eenvoudigweg om er gek van te worden en alle controle over zijn persoon te verliezen' (dixit het Vlaamse *KAJ-Leiding* anno 1959; gecit. in Laermans 1992: 165-166). In dit

verband legden de (V)KAJ-bladen ook meermaals een directe relatie tussen de doorbraak van de nieuwe tienercultuur enerzijds en het toentertijd druk besproken nozemverschijnsel anderzijds (vgl. Tillekens (red.) 1990). Niet gehinderd door pedagogische of morele overwegingen zou de commerciële jongerenmarkt de verlangens van de jeugdige consumenten almaar meer ophitsen, wat een groeiende groep jongeren welhaast noodzakelijk op het criminele pad moest brengen. 'Men schrijft veel over jeugdmisdadigheid, mislukte huwelijken en moorden', aldus het Vlaamse KAJ-blad *Bevrijding* van november 1960. 'Maar waar vertrekt dit alles? Waar ligt de oorsprong? ... (Bij) hoevelen zijn niet de laagste driften wakker gemaakt door de foto van een halfnaakte vrouw op de voorpagina van een weekblad?' (gecit. in Laermans 1992: 167).

Na 1960 namen zowel de Vlaamse als de Nederlandse (V)KAJ-bladen een meer gematigde houding aan tegenover de nieuwe jeugdcultuur van commerciële snit. De vroegere vehemente veroordelingen van de tienermarkt werden verruild voor een meer begripvolle en open houding. De nationale leidingen achtten het evenwel nog steeds nodig hun leden te 'pedagogiseren' – versta: hen te wijzen op de gevaren van de vrije jeugdmarkt enerzijds en te begeleiden bij het nemen van (aan)koopbeslissingen anderzijds. Men betoonde zich dus nog steeds hoogst kritisch tegenover 'het schlagerwereldje en haar sterren'. De nadruk lag daarbij echter niet langer op zekere moreel-godsdiensstige axioma's inzake zonde, maar op het commerciële karakter van de ondertussen geïnstitutionaliseerde tienercultuur. In de lijn van deze verschuiving bezaten de voorgehouden normen ter beoordeling van de jeugdige consumptiemogelijkheden minder een moreel en veeleer een esthetisch karakter. Zo noemde een gezamenlijke KAJ-VKAJ-brochure uit 1965 over de vrijetijdsbesteding 'vlotte melodie, pittig of origineel ritme, smaakvolle orchestratie en een fijne uitvoering' de 'vereiste normen' bij 'het beoordelen van teenager-muziek'. Tegelijk verzette ze zich tegen 'yéyé's', 'rijmelarij met jou, trouw, kou', en een voordrachtstijl waarin 'onechtheid', 'krassende klanken en keelstoten', 'wiegende heupen, stuip trekkingen' en 'uitdagende kledij' overwoogen (gecit. in Laermans 1992: 171). De studie van J. Peet (1987: 202-272) leert dat de Nederlandse KAJ en VKAJ tijdens de eerste helft van de jaren zestig eenzelfde evolutie doormaakten: de totale afwijzing van de commerciële jongerenmarkt maakte plaats voor een behoedzame, tevens selectieve aanpassing aan de ondertussen veranderde socio-culturele context.

5. De etalage van de straat

Een paar spreekwoordelijke uitzonderingen daargelaten (b.v. Pennings 1985) heeft de publieke ruimte in sociologische beschrijvingen van de opkomst van de nieuwe jeugdcultuur nauwelijks de aandacht gekregen die ze nochtans verdient. Naar onze mening is immers juist *de strijd om het legitieme gebruik van de open-*

bare ruimte een essentieel onderdeel van elk conflict tussen jongeren en volwassenen, en als zodanig een belangrijk punt in de doorbraak van een jeugdcultuur. Op straten en pleinen kunnen jongeren hun levensstijlen letterlijk uitdragen of etaleren en zo de dominante cultureel-symbolische orde eventueel uitdagen of provoceren. De geschiedenis van de naoorlogse jeugd(sub)cultuur is dan ook in meer dan één opzicht synoniem met een 'coming out' van voorheen onzichtbare jeugdgroepen: randsteedse jongeren rukten op naar het centrum om er het volwassen 'klootjesvolk' (dixit provo) voor schut te zetten.

Tijdens de jaren vijftig schilderden pedagogen, jeugdzorgers en -leiders de straat meestal af als een te mijden plaats. Zij die zich nodeloos op straat bevonden, werden gekwalificeerd als 'straatjeugd', 'massajeugd' of 'asfaltkinderen' (vgl. het rapport Langeveld 1952). Nette kinderen trof men niet op straat aan, zeker 's avonds niet. De publieke ruimte was kortom sterk negatief geconnoteerd: op straat viel weinig goeds te leren. Deze beeldvorming botste evenwel met de sociale realiteit van de volksbuurten (vgl. Bakker 1984; Bilkes en Tillekens 1987). De studie van Haveman (1952) over de leefwereld van de ongeschoolde arbeiders bevestigde het vermoeden dat in de volksbuurten het sociale leven zich in hoge mate buitenshuis afspeelde. De 'privatistische' (klein)burgerlijke normen betreffende het gezinsleven, de opvoeding en de omgang met anderen werden door de bewoners van deze buurten slechts in beperkte mate onderschreven, ook al was er van anomie of normloosheid niet meteen sprake. Dit publieke buurtleven vormde tevens het raamwerk waarbinnen zich het dagelijks leven van de meeste arbeidersjongeren afspeelde (vgl. Bernard 1988 en 1990). Vriendschapsrelaties werden binnen de buurt aangeknoopt en onderhouden: men ontmoette nauwelijks jongens uit andere buurten. Deze relaties waren vaak zeer hecht en hielden meestal ook jaren stand. Een groot deel van het ermee verbonden vrijetijdsleven speelde zich deels op straat (voetballen, rondhangen, ...), deels in buurtcafés af (kaarten, tv-kijken, ...). Dat was niet naar de zin van pedagogen als Langeveld. In zijn studie over 'de maatschappelijke verwildering der jeugd' beschreef hij de grote uithuisigheid van 'de massajeugd' – feitelijk dus vooral de jeugdige bewoners van de oude volksbuurten – in onmiskenbaar pejoratief klinkende termen: 'Op werkdagen zijn ze geregeld te vinden in hun eigen buurten, waar ze katekwaad uithalen of zich vermaken in raamkozijnen en deuropeningen door liedjes te zingen of niets te doen. (Of) ze slenteren door de straat. Slechts zolang het zakgeld dit toelaat wordt de straat verwisseld voor de bioscoop, de lunchroom of de kroeg'. Wat de katholieke pedagoog vooral verontrustte was dat 'de jongens en meisjes zich niet generen om ten aanschouwen van de vele voorbijgangers contact met elkaar te leggen, te stoeien en eventueel te vrijen' (Langeveld 1952: 81).

Vanaf het midden van de jaren vijftig transformeerde de komst van de commerciële jongerenmarkt de traditionele verhoudingen binnen de volksbuurten. Enerzijds werden de nieuwe vormen van vermaak, zoals *rock 'n' roll*, zonder veel pro-

blemen in het bestaande leefpatroon ingepast. Anderzijds gaf de verhoogde mobiliteit (de scooter of bromfiets!) de betrokken arbeidersjongeren de kans om de eigen actieradius te vergroten – versta: naar het centrum op te rukken, waar zich meestal ook de mooiste dans- en filmgelegenheden bevonden. In Amsterdam ontstonden zo nieuwe gemeenschappelijke trefpunten voor arbeidersjongeren, met name de Nieuwendijk en de Haarlemmerdijk. De aldaar samentroepende jeugdigen raakten bekend als ‘de dijkers’. Het nette centripetale publiek ervoer hen als een probleem en definieerde ze als ‘nozems’ daar ze de openbare orde verstoorden (vgl. Bernard 1989 en 1990). De kwetsieuze jongeren droegen immers opvallende kleding, hielden er een onbeschaafd bevonden muzikale smaak op na (de *rock 'n' roll*), vielen voorbijgangers lastig en maakten met hun bromfietsen 's nachts de straten onveilig. Volgens Bernard (1990) borduurde dit als provocerend ervaren gedrag in feite voort op het binnen de eigen volksbuurten normaal bevonden publieke handelen. Deze interpretatie suggereert dat niet de gelaakte gedragingen als zodanig maar wel de plaats van handeling – het stadscentrum – problemen opriep. Arbeidersjongeren verlegden hun actieterrein van de oudere volksbuurten aan de stadsrand naar het Amsterdamse centrum. Ze contesteerden zo de dominantie van de (klein)burgerij op de centraal gelegen straten en pleinen, wat welhaast noodzakelijk voor conflictstof zorgde.

De zojuist geschetste ontwikkelingen beperkten zich niet tot grote steden als Amsterdam. Zo heeft P. Pennings (1985) trefzeker beschreven hoe in Den Bosch een analoge verplaatsing van de activiteiten van de arbeidersjeugd van de periferie naar het centrum voor opschudding zorgde, vooral binnen de katholieke burgerij. ‘De brommernozen en de flanerende meisjes (doorbraken) de ruimtelijke afgrenzing van collectieve ontspanningsvormen in de volksbuurt’, aldus Pennings. ‘Waar in de vooroorlogse periode “slenteravonden” nog plaatsvonden op achteraflaantjes, daar vond het flaneren in de naoorlogse periode plaats in de drukke winkelstraten. Het centrum van de stad werd de “ontmoetingsplaats der seksen” ... Door het kiezen van looproutes dwars door de binnenstad, liefst geconcentreerd rond drukke uitgaanscentra, werd het zoeken naar een eenmalig uitgaansvriendje voor iedereen zichtbaar. Er werd openlijk de spot gedreven met het katholieke beginsel dat seksueel contact alleen binnen het huwelijk toelaatbaar was. In het collectieve ritueel van het flaneren werd de traditionele indeling van tijd en ruimte zowel van de cultuur van de volksklassen als van de katholieke moraal doorbroken ... (Het) uitgaan beperkte zich niet alleen tot het flaneren, jongens en meisjes troffen elkaar ook in de ijssalon, de bioscoop en de dancing. Het uitgaan werd tot een probleem omdat noch de ouders noch de instellingen op het gebied van het jeugdwerk wisten wat ze eraan moesten doen’ (Pennings 1985: 79).

Ook in Vlaanderen werd tijdens de tweede helft van de jaren vijftig meermalen alarm geslagen over de toenemende ‘zederverwilderings’ onder ‘de ongeorganiseerden’ (vgl. Racine e.a. 1965 en Faché 1987). De aanwezigheid van zogenoem-

de nozembendes in het centrum van Antwerpen, Brussel en Gent (de thuishaven van de beruchte 'Kattenbende') deed zowel journalisten als jeugdzorgers naar de alarmbel grijpen. Uit de commentaren van de kant van katholieke jongerenorganisaties als VKAJ en KAJ blijkt overduidelijk dat de geventileerde bezorgdheid over de verovering van het centrum door de ongeorganiseerden niet losstond van hun 'look' of verschijningswijze. Voor de ongeorganiseerde arbeidersjeugd vormden de stedelijke centra immers podia of scènes waarop de nieuwste jeugdmodes werden geëtaleerd. Zelfs los van enig vandalistisch gedrag was de tijdens het weekend opgevoerde *show* een niet mis te verstane provocatie aan het adres van de verzuilde jeugdbewegingen. Met hun nieuwe uniformen (spannende jeans, hoepelrokken, ...), nieuwe liederen, nieuwe ontmoetingsplaatsen (de jeugdige coffee-shop) en nieuwe vervoermiddelen (de scooter of bromfiets) weerspraken de betrokken jongeren immers het tot dan toe gezagsvolle, tevens officieel erkende spreken van de kant van de jeugdbewegingen. Scherp geformuleerd: wie in een James Deanpak door de stad brommerde, hing als jongere onmiskenbaar een andere levensstijl aan dan de door de verzuilde jeugdorganisaties gepropageerde.

Door het nieuwe commerciële aanbod in het stedelijke centrum voor ieders ogen te *showen*, ondermijnden jongeren kortom in het openbaar de symbolische gezagsaanspraken van de officiële jongerenverenigingen. Juist daarom reageerden de laatste in hun publikaties ook zo fel op de plotselinge aanwezigheid van 'de ongeorganiseerden' in de Gentse of Antwerpse binnenstad. De nationale leidingen beseften namelijk zeer wel dat de strijd om de straat mede besliste over de legitimiteit van hun discours: indien al te veel jongeren in het openbaar al te zichtbaar de verzuilde jeugdbewegingen de rug toekeerden, kon wel eens de vraag rijzen of die überhaupt nog wel het geëigende kader vormden voor 'de jeugd van tegenwoordig' ... (vgl. Laermans 1992: 171-175).

6. Teloorgang van de pedagogische opdracht of romantisch 'samen jong-zijn'?

In navolging van M. van den Heuvel en H. Mommaas (1990) werd hierboven gesteld dat de nieuwe jeugdmarkt voor 'een ontpedagogisering van de vrije tijd van jongeren' zorgde. Wij willen aan het slot van onze bijdrage deze vaststelling niet meteen terugnemen maar graag nader nuanceren, en wel op een tweevoudige wijze.

In de eerste plaats kan men moeilijk volhouden dat de commerciële jongerencultuur geheel anomisch was of is. Binnen de visie van de verzuilde jeugdbewegingen droegen de *rock 'n' roll* en de popmuziek, jeugdfilms als *The Wild One*, de tiener- en twenbladen en andere jeugdige consumptiegoederen een bedreigende, vaak als zondig beschouwde boodschap uit. Een meer afstandelijke, niet meteen door organisatorische belangen gekleurde analyse leert echter dat de nieuwe symbolische produkten vaak een aantal fundamentele persoonlijke opdrachten voor de

jeugd bevatten, zoals 'jezelf zijn' en het kunnen verantwoorden van persoonlijke keuzen tegenover vrienden/vriendinnen of (seksuele) partners. Men kan in dit verband van een *romantische code* gewagen (vgl. Frith 1984; Kleijer en Tillekens 1990 en 1992). Net als in de Romantiek einde 18e, begin 19e eeuw ging én gaat het in de commerciële jeugdcultuur om waarden als authenticiteit, persoonlijk geluk, oprechtheid, en zo meer (vgl. Campbell 1989). Juist het ernstig nemen daarvan brengt de protagonist(e) van menige popsong (of popband) of de held van vele jeugdfilms in aanvaring met de volwassen omgeving, die dezelfde waarden vaak enkel met de lippen belijdt. Ook om deze reden kan men niet volstaan met een verwijzing naar de hedonistische verlokkingen van de speciaal op de jeugd gerichte markt ter verklaring van de snelle doorbraak en het blijvende succes van de commerciële jongerencultuur. De laatste geeft behalve plezier en vermaak ook opdrachten mee, inzonderheid de plicht tot eerlijke zelfontplooiing, tot oprecht 'jezelf zijn'. Deze waarden zouden jongeren moeten waarmaken binnen hun relaties, hun vrijetijdsbesteding, en hun omgang met volwassenen. Wie dat kon of kan, werd en wordt in popsongs of jongerenbladen als een heuse held afgeschilderd.

In de tweede plaats ging de doorbraak van de commerciële jeugdcultuur gepaard met een herschikking van georganiseerd jeugdland. Er ontstond een nieuw jeugdbestel waarin de jeugdmarkt al snel werd omgeven door een professionele cirkel van voorzieningen die mogelijke uitglijders in de verkenning van de romantische code alsnog kon opvangen. Zowel in België als in Nederland werd immers vanaf het einde van de jaren vijftig werk gemaakt van het zogenaamde open jeugdwerk. In Nederland verliep de uitbouw van professionele, vaak levensbeschouwelijk neutrale voorzieningen sneller dan in België (vgl. Laermans 1989b). De interventies van sociologen als Krantz en Vercruysse (1959) en J. Goudsblom (1959) in het nozemdebat zijn wellicht niet vreemd aan dit tempoverschil. Zij benadrukten immers dat het jeugdprobleem niet los stond van zekere volwassen normen die verwezen naar het tijdens de vooroorlogse jaren gevormde beeld van een sterk idealistische, tevens strak georganiseerde jeugd. Deze beeldvorming was volgens de betrokken sociologen niet langer houdbaar. In de lijn hiervan gingen meerdere pedagogen en jeugdzorgers met andere werkvormen experimenteren (zie Te Poel 1990). Daaruit groeide in de loop van de eerste helft van de jaren zestig de formule van het open jeugdwerk. Anders dan de verzuilde jeugdbewegingen eisten onder andere instuiven en jeugdclubs geen groot engagement van hun bezoekers. Het open jeugdwerk sloot in tegendeel nauw aan bij de consumptieve instelling die ondertussen binnen de commerciële jeugdcultuur was geïnstitutionaliseerd (Brentjens 1978: 140-164). Een analoge kentering tekende zich zoals gezegd ook in België af (zie Faché 1982: 11-63). In 1957 ontstond in de schoot van de Nationale Jeugdraad een Nationale Commissie Jeugdehuizen. Op grond van haar aanbevelingen besliste de bevoegde minister vanaf 1960 ook subsidies te verlenen voor de bouw en/of de werking van open jeugdcentra (zeer tegen de zin overigens van een

aantal katholieke jongerenorganisaties). Deze nieuwe beleids optie was duidelijk ingegeven door de wens om ook 'de straatjeugd' althans minimaal pedagogisch te omkaderen. Het open jeugdwerk moest de ondertussen zichtbaar geworden ongeorganiseerden alsnog over de pedagogische drempel halen. Net als in Nederland verwachtten ook de Belgische Nationale Jeugdraad en de betrokken beleidmakers dat minder strakke, relatief vrijblijvende vormen van jeugdwerk een aangepast kader zouden kunnen bieden voor de bredere jeugdcultuur, inclusief haar spraakmakende subculturele varianten als de nozems.

7. Tussen traditie en moderniteit

In deze bijdrage hebben we gewezen op enkele in het oog springende verschillen tussen België/Vlaanderen en Nederland inzake de veranderingen in jeugdland tijdens de jaren 1955-1965. Tijdens deze periode veranderde in beide landen de balans tussen traditie en moderniteit: de zuilen, die decennia lang het socio-culturele leven verkavelden en stroomlijnden, moesten het afleggen tegen het moderne levensgevoel. De ontwikkelingen binnen jeugdland leverden een treffende illustratie van deze verschuiving. De laatste ging gepaard met een tendens tot toenemende individualisering en groeiende 'culturele mondialisering'. Enerzijds maakten gezinnen en – vervolgens – individuen zich los van voorgegeven lokale tradities, anderzijds oriënteerden ze zich langzaam op een bovenlokale, zelfs internationale cultuur van geluiden, kledingsymbolen en dergelijke.

De geschetste evoluties mondden in Nederland uit in een organisatorische ontzuiling; in België wisten de zuilelites daarentegen met succes de eigen organisaties door de gewijzigde socio-culturele context te loodsen. In beide landen noopte de doorbraak van de commerciële jongerenmarkt echter tot dezelfde aanpassingen, zoals de uitbouw van een professioneel netwerk van jeugdvoorzieningen. Of dat laatste eveneens een succes was, mag hier een open vraag blijven. De beantwoording daarvan vereist immers een min of meer grondige analyse van de ontwikkelingen binnen jeugdland tijdens de periode 1965-1990.

Geraadpleegde literatuur

- Bakker, K. (1984), Verwildering der jeugd. De pedagogisering van de vrije tijd van arbeidersjongeren in de vijftiger en zestiger jaren. *Pedagogisch Tijdschrift* 9 (2), p. 58-66.
- Bell, D. (1978), *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Heinemann, Londen, 2e druk.
- Berman, M. (1983), *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. Verso, Londen.
- Bernard, Y. (1989), Jeugdculturen in Amsterdam: de periode 1955-1990. *Vrije Tijd en Samenleving* 7 (4), p. 289-300.
- Bernard, Y. (1990), Van beeldvorming tot immaazje. Tien jaar Amsterdamse jeugdcultuur. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de*

- jaren vijftig. Coutinho, Muiderberg, p. 186-204.
- Bilkes, B., en G. Tillekens (1987), De franje van het burgerlijk normbesef. In: F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig*. Acco, Amersfoort/Leuven, p. 188-200.
- Billiet, J., en K. Dobbelaere (1976), *Godsdienst in Vlaanderen. Van kerks katholicisme naar sociaal-kulturele kristenheid*. Davidsfonds, Leuven.
- Boon, L.P. (1972), *Als het onkruid bloeit*. Arbeiderspers, Amsterdam.
- Brentjens, H.J.H. (1978), *Visies op jeugd. Een systematische vergelijking van theorieën over jeugd en maatschappij*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Campbell, C. (1989), *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Basil Blackwell, Oxford/New York.
- Dobbelaere, K. (1982), De katholieke zuil nu: desintegratie en integratie. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 13 (1), p. 114-159.
- Dobbelaere, K. (1988), *Het 'Volk-Gods' de mist in? Over de Kerk in België*. Acco, Leuven/Amersfoort.
- Duffhues, T., A. Felling en J. Roes (1985), *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Arbor, Baarn.
- Faché, W. (1982), *Ontwikkelingen en stromingen in het jeugdhuiswerk: Bronnenhoek*. Vlaamse Federatie van Jeugthuizen/Studiecentrum voor Vrijetijdsagogie RU Gent, Antwerpen/Gent.
- Faché, W. (1987), De evoluerende positie van de jeugdbeweging. In: L. Bral (red.), *Jeugdbeweging vandaag: identiteit en plaats in de samenleving*. Kluwer, Deurne, p. 86-94.
- Frith, S. (1984), *Rock! Sociologie van een nieuwe muziekcultuur*. Elsevier, Amsterdam/Brussel.
- Fortuyn, W.S.P. (1982), Ekonomistisch reduktionisme in een nieuw jasje? *Tijdschrift voor Politieke Economie* 5 (3), p. 165-175.
- Fortuyn, W.S.P. (1983), *Kerncijfers 1945-1983*. Weesp.
- Gastelaars, M. (1985), *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Sua, Amsterdam.
- Goudsblom, J. (1959), *De nieuwe volwassenen. Een enquête onder jongeren van achttien tot dertig jaar*. Querido, Amsterdam.
- Haveman, J. (1952), *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse*. Van Gorcum, Assen.
- Hellemans, S. (1988), Verzuiling en ontzuiling van de katholieken in België en Nederland. *Sociologische Gids* 35 (1), p. 43-56.
- Hellemans, S. (1990), *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Universitaire Pers Leuven/Kadoc, Leuven.
- Heuvel, M. van den, en H. Mommaas (1990), Oorden van vrijheid en vermaak. De herstructurering van de vrije tijd. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Coutinho, Muiderberg, p. 148-164.
- Kleijer, H., en G. Tillekens (1990), Het geluid van de jeugd. De romantiek van de popmuziek. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Coutinho, Muiderberg, p. 205-221.
- Kleijer, H., en G. Tillekens (1992), *Geluiden van verandering. Het nieuwe domein van de jeugd*. Paper voor de conferentie 'Amerikanisering van de Nederlandse cultuur', Middelburg, 11 juni 1992.
- Krantz, D.E., en E.W. Vercruyse (1959), *De jeugd in het geding*. Bezige Bij, Amsterdam.
- Laermans, R. (1987), De waarden van rockmuziek en jeugd(sub)culturen. *Vrije Tijd en Samenleving* 5 (3), p. 269-286.

- Laermans, R. (1989a), Tussen beeld en enquête-formulier: ontwikkelingen binnen de naoorlogse jeugd in Vlaanderen en België. *Tijdschrift voor Sociologie* 10 (3/4), p. 367-410.
- Laermans, R. (1989b), Jong Nederland en jeugdig Vlaanderen: een aanzet tot historisch-sociologische vergelijking. *Vrije Tijd en Samenleving* 7 (4), p. 277-288.
- Laermans, R. (1991), Van collectief bewustzijn naar individuele reflexiviteit. Media, consumptie, en identiteitsconstructie binnen 'de reflexieve moderniteit'. *Vrije Tijd en Samenleving* 9 (3/4), p. 99-118.
- Laermans, R. (1992), *In de greep van 'de moderne tijd'. Modernisering en verzuiling, individualisering en de ACW-vormingsorganisaties*. Garant Uitgevers, Leuven/Apeldoorn.
- Langeveld, M.J. (1952), *Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende de geestesgesteldheid van de massajeugd*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Lutte, G., e.a. (1969), *Ideaalbeelden van de Europese jeugd. Onderzoek in zeven landen van Europa*. Malmberg, Den Bosch.
- Muelenaer, G., (red.) (1985), *De werkdag. De geschiedenis van de strijd voor arbeidsduurvermindering*. Epo, Antwerpen.
- Peet, J. (1987), *Het uur van de arbeidersjeugd. De Katholieke Arbeidersjeugd, de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland, 1944-1969*. Arbor, Baarn.
- Pennings, P. (1985), Jongeren en ontzuiling, 1950-1970. In: T. Akkerman en S. Stuurman (red.), *De zondige Rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling, 1950-1975*. Sua, Amsterdam, p. 74-116.
- Poel, Y. te (1990), Werken met de jeugd. Termen van onmacht en begrip. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Coutinho, Muiderberg.
- Racine, A., e.a. (1965), *De nozems: een socio-cultureel fenomeen van onze tijd*. Studiecencentrum voor Jeugdmisdadigheid, Brussel.
- Righart, H. (1986), *De katholieke zuil in Europa. Een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Boom, Meppel.
- So, A.Y. (1990), *Social Change and Development. Modernization, Dependency, and World-System Theories*. Sage, Londen.
- Swaan, A. de (1989), *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Bert Bakker, Amsterdam.
- Tillekens, G., (red.) (1990), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Coutinho, Muiderberg.
- Vos, L. (1987), Katholieke jeugdbewegingen in Vlaanderen: ontstaan en evolutie. In: L. Bral (red.), *Jeugdbeweging vandaag: identiteit en plaats in de samenleving*. Kluwer, Deurne, p. 3-16.
- Zinnecker, J. (1987), *Jugendkultur 1940-1985*. Leske + Budrich, Opladen.